

การพัฒนาจิตสำนึกของประชาชน*

กาญจนา แก้วเทพ

อันที่จริงในเรื่องที่เกี่ยวกับการพัฒนาจิตสำนึกนั้นยังไม่มีทฤษฎีที่แน่นอนตายตัว และอาจกล่าวได้ว่า ทฤษฎีนี้กำลังอยู่ในระหว่างก่อสร้างตัวเท่านั้น แต่หากพูดถึงด้านภาคปฏิบัติการของการพัฒนาจิตสำนึก แล้วเราจะพบว่า มีปฏิบัติการดังกล่าวดำเนินอยู่ในกลุ่มประชาชนกลุ่มต่าง ๆ และสามารถที่จะเป็นวัตถุประสงค์อันดีสำหรับการสร้างทฤษฎีการพัฒนาจิตสำนึก อย่างไรก็ตาม ก่อนที่เราจะสร้างทฤษฎีเกี่ยวกับการพัฒนาจิตสำนึก เราควรที่จะมีความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับจิตสำนึกเสียก่อน

วิธีการพิจารณาปัญหาจิตสำนึก

มีหลาย ๆ วิธีในการพิจารณาความหมายของคำว่า "จิตสำนึก" แต่ในที่นี้เราจะใช้วิธีของ อัลธูแซร์¹ (Althusser) ที่มองว่า "จิตสำนึกเป็นผลผลิตแบบหนึ่งของความสัมพันธ์ทางสังคม" เมื่อคนเรามาอยู่ร่วมกันก็ต้องช่วยกันผลิตสิ่งของเพื่อกินเพื่อใช้ แต่นอกจากจะผลิตสิ่งของแล้ว มนุษย์ก็ยังต้องผลิตความคิดควบคู่ไปด้วย กระบวนการผลิตทั้งสองนี้จะดำเนินควบคู่กันไปอยู่เสมอ เช่น เมื่อเราผลิต "รถยนต์" ออกมาแล้วเราก็ผลิต "ความคิด หรือทัศนคติที่มีต่อรถยนต์นั้น" ตามมาด้วย แต่การผลิตความคิดนั้นมองเห็นได้ยากกว่าสิ่งของเพราะเป็นนามธรรม

เราอาจจะแยกขั้นตอนในการศึกษาจิตสำนึกออกได้เป็น 2 ขั้นตอนใหญ่ ๆ คือ

- (1) ขั้นตอนการผลิต
- (2) ขั้นตอนกระจายถ่ายทอด²

* บทความนี้ ผู้เขียนเรียบเรียงขึ้นมาจากการอภิปรายเรื่อง "การพัฒนาจิตสำนึกของประชาชน" ในการประชุมทางวิชาการสาขาสังคมศาสตร์ครั้งที่ 23 ณ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ 2528 เนื้อหาของบทความเป็นการสรุปย่อบางส่วนจากหนังสือ จิตสำนึกของชาวนา : ทฤษฎีและแนวการวิเคราะห์แบบเศรษฐศาสตร์การเมือง, สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, กรุงเทพฯ ก.ค. 2527.

I ชั้นผลิต ในชั้นผลิตนี้ องค์ประกอบที่เราจะพิจารณาได้แก่

(I.1) เงื่อนไขในการสร้างจิตสำนึก มีทั้งเงื่อนไขที่เอื้ออำนวยต่อการสร้างจิตสำนึกและเงื่อนไขที่ขัดขวางปิดกั้น

(ก) เงื่อนไขเอื้ออำนวย มีหลายชนิด ในที่นี้เราจะลองยกตัวอย่างเหตุการณ์ 14 ตุลาคมขึ้นมาพิจารณา เราจะพบว่าเหตุการณ์นี้เกิดขึ้นมาจากเงื่อนไขหลาย ๆ ประการ ทั้งปัจจัยภายใน และ ปัจจัยภายนอกประกอบกัน

ปัจจัยภายใน — ปัจจัยสะสม ได้แก่การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองที่ละเอียดละออ

— ปัจจัยอำนวยความสะดวก ได้แก่สภาพที่จิตสำนึกเก่าได้ถูกเขาระงับให้หมดความน่าเชื่อถือ อำนาจรัฐเดิมถูกสั่นคลอน

— ปัจจัยฉับพลัน ได้แก่เหตุการณ์บางอย่างที่ทำหน้าที่แบบน้ำผึ้งหยดเดียวหรือฟางเส้นสุดท้าย

ปัจจัยภายนอก—ได้แก่ความคิดใหม่ ๆ ที่เกิดมาจากภายนอก อิทธิพลจากขบวนการนักศึกษา ฯลฯ

(ข) เงื่อนไขที่ปิดกั้น ในกรณีทั่ว ๆ ไป อุปสรรคในการพัฒนาจิตสำนึกของประชาชนอาจเกิดมาจากมิติต่าง ๆ เช่น

— ทางเศรษฐกิจ การพัฒนาจิตสำนึกอาจจะกระทำไม่ได้เพราะสภาพชีวิตทางเศรษฐกิจอันแร้นแค้นของประชาชนทำให้ไม่มีเวลาในแง่หนึ่ง โครงการพัฒนาเศรษฐกิจจะช่วยเป็นพื้นฐานให้ประชาชนได้ปลดปล่อยข้อตรวนทางเศรษฐกิจได้ในระดับหนึ่ง

— ทางการเมือง ที่เป็นปัญหาใหญ่ ๆ คือการปิดกั้นจากรัฐ

— ทางวัฒนธรรม เช่น การถูกปิดกั้นให้ตัดขาดจากประวัติศาสตร์ การพัฒนาจิตสำนึกของประชาชนเอง ลักษณะวัฒนธรรมใหม่ที่เข้าไปทำลายศักดิ์ศรี และความภาคภูมิใจของชาวชนบท

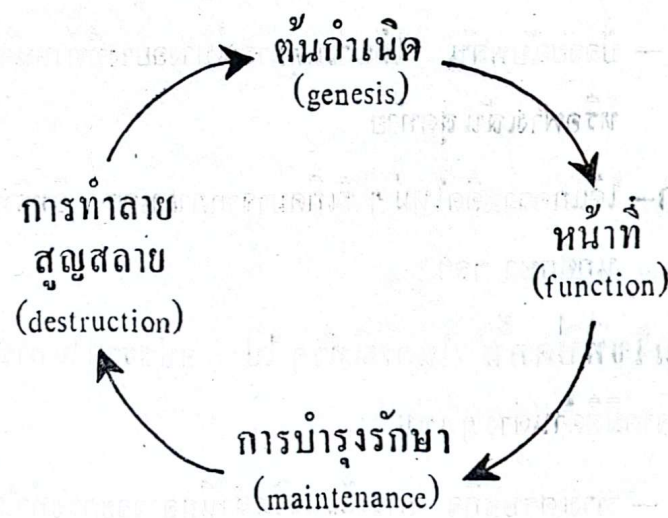
(1.2) วัตถุประสงค์ วัตถุประสงค์ที่ใช้ในการสร้างจิตสำนึก ได้แก่ ความทรงจำ นิสัยประเพณี ความเคยชิน วิถีบุรุษ อารมณ์ความรู้สึก ฯลฯ (Lefebvre³) ได้แบ่งแยกให้ดูง่าย ๆ ออกเป็น 3 มิติ คือ

ทางความคิดความเข้าใจ (cognition) : อันได้แก่ความรู้ของชาวบ้าน ความระมัดระวัง เคล็ดลับ ความไม่ไว้วางใจ การริเริ่ม ฯลฯ

ทางด้านอารมณ์ความรู้สึก (affection) : ได้แก่ความรู้สึกที่มีต่อสิ่งต่าง ๆ โดยเฉพาะความรู้สึกเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์

ทางการกระทำ (conation) : ได้แก่ การจัดรูปแบบของค่านิยมในชุมชน พิธีกรรมที่เกี่ยวกับการใช้เวลาและการใช้สถานที่

เมื่อเก็บรวบรวมวัตถุประสงค์เหล่านี้มาได้แล้ว เราจะนำมาวิเคราะห์โดยใช้แบบจำลองของคำถามเชิงสังคมวิทยาดังต่อไปนี้

(ตัวอย่างเช่น ความเชื่อเรื่อง "ผีตม" มีต้นกำเนิดความเป็นมาอย่างไร ความเชื่อนี้ทำหน้าที่อย่างไรในชุมชน ความเชื่อนี้ได้รับการบำรุงรักษาให้สืบทอดยีนยาวมาได้อย่างไร ส่วนในบางแห่งที่ความเชื่อนี้ได้สูญหายไปนั้น เป็นเพราะปัจจัยหรือกลไกอะไร)

ข้อเตือนใจเวลาเราเก็บวัตถุประสงค์เหล่านี้มาใช้ก็คือ วัตถุประสงค์เหล่านี้ไม่ได้อยู่ในสภาพที่บริสุทธิ์ แต่มักจะมีหลาย ๆ อย่างปะปนกันอยู่ เมื่อเราต้องการพัฒนาจิตสำนึกใหม่ เราจึงจำเป็นต้องมีการรื้อและกลั่นกรอง ยกตัวอย่างเช่น โลกทัศน์ของชาวบ้าน อาจจะมีต้นกำเนิด (genesis) มาได้จาก 2 ทาง คือ

ประการแรกมาจากการต่อสู้ในชีวิตประจำวันกับสภาพการผลิต การทำมาหากิน เช่น บรรดา
 ภาษีศุลกากร ค่าคอมมิสชั่น ค่าเช่าต่าง ๆ (เข้าป่าอย่าลืมพรวน ชีวิตไม่สิ้นก็เดินไป น้ำร้อนปลาเป็นน้ำเย็นปลาตาย
 เข้าศอกออกวา อย่าหักพรวนด้วยเข้า— —) โลกทัศน์ที่มีต้นกำเนิดแบบนี้มักมีลักษณะที่สอดคล้อง
 กับความเป็นจริง

ประการที่สองมาจากการมอมเมาความคิดที่ผิด ๆ จากสังคม เช่น ความเชื่อเรื่องพรหมลิขิต
 (ซึ่งทำลายความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ด้วยกัน) // ความเชื่อเรื่องชาติกำเนิดเป็นตัวกำหนด
 ความดีงามหรือความสามารถของคน เป็นต้น

จากข้อเท็จจริงที่ว่า วัตถุดิบที่เก็บมาไม่ได้บริสุทธิ์ ทำให้กระบวนการสร้างจิตสำนึกมี
 ลักษณะแตกต่างไปจากการสร้างวัตถุสิ่งของของแบบอื่น ๆ เช่น เวลาสร้างรถยนต์เราก็สร้างจากสภาพ
 ที่ “ไม่มีรถยนต์” ให้เกิดสภาพที่ “มีรถยนต์” ขึ้นมา แต่เวลาเราจะพัฒนาจิตสำนึกนั้น กรามซี⁴
 (Gramsci นักปราชญ์ชาวอิตาลี) ได้บอกเราว่า “ในความคิดจิตสำนึกเดิมของประชาชนนั้น ไม่ได้
 วางเปล่า ไม่ได้อยู่ในสภาพที่ไม่มีอะไร หากแต่จะมีจิตสำนึกเก่าบรรจุอยู่แล้ว” / จิตสำนึก
 เก่านี้อาจจะมีทั้งจิตสำนึกที่ดีและก้าวหน้า หรือจิตสำนึกที่ไม่ดีและล้าหลัง สองอย่างปะปนกันอยู่
 ในกรณีที่เป็นจิตสำนึกเก่าที่ล้าหลัง กระบวนการสร้างจิตสำนึกอันใหม่ก็ต้องดำเนินงาน 2 จังหวะ
 ในเวลาเดียวกัน คือ (1) ทำลายหรือขจัดจิตสำนึกเก่า (2) สร้างและพัฒนาจิตสำนึกใหม่

จากความคิดเรื่องต้นกำเนิด 2 ทางของวัตถุดิบนั้น มีข้อเสนอจากผลงานทางมานุษยวิทยาว่า
 สำหรับปฏิบัติการที่ดำเนินอยู่ในรูปแบบของพิธีกรรม ส่วนใหญ่แล้วมักจะเป็นกระบวนการผลิต
 ซ้ำ (reproduce) จิตสำนึกที่ล้าหลัง ซึ่งตรงกันข้ามกับปฏิบัติการต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน
 มักจะเป็นการผลิตซ้ำจิตสำนึกที่ก้าวหน้า (ข้อเสนอนี้คงต้องพิสูจน์เป็นกรณี ๆ ไป คงไม่สามารถ
 เหมารวมไปได้หมดทุกกรณี) แต่ถึงแม้ข้อเสนอนี้อาจจะเป็นจริง เราก็ยังต้องตระหนักถึงความจำ
 เป็นของ “การมีพิธีกรรม” ทั้งนี้เพราะพิธีกรรมมีหน้าที่สำคัญ ๆ หลายประการทั้งต่อบุคคล
 และชีวิตรวมหมู่ เช่น พิธีกรรมช่วยให้ความมั่นคงทางจิตใจแก่ปัจเจกบุคคล (โดยเฉพาะที่ต้องเผชิญ
 กับวิกฤตการณ์) และพิธีกรรมช่วยดำรงรักษาสมาคมอันดีภายในกลุ่มให้แน่นแฟ้น ดังนั้นการพัฒนา
 จิตสำนึกจึงต้องขบคิดปัญหาในภาคปฏิบัติ คือ หากเราปฏิเสธการมีพิธีกรรมทุกรูปแบบแล้ว เราจะ
 หาอะไรมาแทนที่เพื่อทำหน้าที่แทนพิธีกรรม หรือเราจะใช้แนวทางเปลี่ยนแต่เนื้อหาแต่รักษารูป
 แบบของพิธีกรรมไว้ เป็นต้น

ในส่วนที่เกี่ยวกับการบำรุงรักษาจิตสำนึกนั้น มีเงื่อนไขอยู่ 2 ชนิดที่บำรุงรักษาจิตสำนึกไม่ว่าจะเป็นแบบเก่าหรือแบบใหม่ก็ตาม คือ (1) เงื่อนไขทางความคิดความเชื่อ (2) เงื่อนไขทางความเป็นจริง ตัวอย่างเช่น การใช้วิธีการรักษาพยาบาลด้วยวิธีการรักษาทางไสยศาสตร์กับวิธีการแพทย์แผนใหม่ แน่แน่นอนว่ามีผู้เจ็บป่วยบางคนที่ใช้วิธีการรักษาพยาบาลแบบไสยศาสตร์เพราะมีความเชื่อถือว่าวิธีการนั้นจะช่วยบำบัดการเจ็บป่วยของตนได้ แต่ก็มีผู้เจ็บป่วยบางคนที่อยู่ในระดับความเชื่อนั้นรู้แก่ใจดีแล้วว่าการแพทย์แผนใหม่มีประสิทธิภาพดีกว่าและแน่นอนกว่าการใช้ไสยศาสตร์ แต่เขาก็กังต้องใช่วิธีการไสยศาสตร์อยู่ เนื่องจากในความเป็นจริงเขาไม่มีเงินพอจะจ่ายหมอแผนใหม่ ระยะทางไปโรงพยาบาลไกลเกินไป ความรู้สึกเห็นท่างหรือการเข้าไม่ถึงบริการแพทย์แผนใหม่ที่มาจากสาเหตุต่าง ๆ กัน ในกรณีหลังนี้แสดงให้เห็นว่า เงื่อนไขความเป็นจริงเป็นข้อห่อเลี้ยงการกระทำของจิตสำนึกแบบเก่า

เมื่อพิจารณาแหล่งของวัตถุดิบ (source) ในแง่มิติของกาลเวลา เราจะแยกประเภทได้เป็น 3 แบบ คือ

(๑) แหล่งที่มาจากอดีต ตัวอย่างเช่น ในอดีต เมื่อสภาพการผลิตของสังคมยังเป็นแบบผลิตเพื่อยังชีพ (subsistence) ยังไม่มีระบบตลาด ไม่มีระบบบริการสาธารณะ แรงเคเหี่ยวในหมู่บ้านยังหนาแน่น มีการร่วมมือกันผลิต เช่น การลงแขก มีระบบการตัดสินใจร่วมของหมู่บ้าน ระบบป้องกันหมู่บ้านร่วมกัน ระบบเคารพยกย่องผู้สูงอายุ ระบบที่เห็นคุณค่าของเยาวชน/วัฒนธรรมในการประหยัดใช้สิ่งของ เป็นต้น สิ่งทีกล่าวมานี้จะสามารถนำมาปรับปรุง เพื่อการสร้างจิตสำนึกใหม่ได้

(๒) แหล่งที่มาจากปัจจุบัน ได้แก่ ตัวอย่างที่ดี ๆ จากที่อื่น ๆ เช่น ประเทศเพื่อนบ้าน

(๓) แหล่งที่มาจากอนาคต เป็นวัตถุดิบที่น่าสนใจประการหนึ่ง วัตถุดิบแบบนี้แสดงออกอย่างชัดเจนในแนวคิดเรื่อง "สังคมยูโทเปีย สังคมพระศรีอารีย์ ดินแดนสุขาวดี สวรรค์" โกลด์มานน์⁵ (Goldmann) เสนอว่า ในระบบจิตสำนึกของคนทุกคนจะต้องประกอบด้วย 2 ด้านเสมอ คือ จิตสำนึกในโลกแห่งความเป็นจริง (เช่น ความรู้สึกที่ว่าชีวิตมีความทุกข์ยาก) และจิตสำนึกในโลกแห่งความใฝ่ฝัน (เช่น ความรู้สึกอยากมีชีวิตที่ดีกว่าปัจจุบัน อยากมีชีวิตที่สงบสุข) ถึงแม้ว่าในบางครั้งเมื่อสภาพชีวิตประชาชนจะต้องพบกับวิกฤตการณ์อย่างมาก จนจิตสำนึกแบบแรกสะท้อนออกมาแต่ความรู้สึกท้อแท้ แม้กระนั้นโกลด์มานน์ก็ยังยืนยันว่าแนวความคิดเรื่องยูโทเปีย

ยังคงมีอยู่แม้จะถูกกดทับซ่อนเร้นเอาไว้กันบังของจิตสำนึกก็ตาม จิตสำนึกในโลกแห่งความใฝ่ฝัน เป็นพลังที่สำคัญของการพัฒนาจิตสำนึก เพราะกระบวนการพัฒนาจิตสำนึกจะเป็นไปไม่ได้เลยหาก ประชาชนขาดเสียซึ่ง “ความใฝ่ฝัน” (แต่ไม่ใช่ความเพ้อฝัน)

1.3 ตัวบุคคลที่จะดำเนินการสร้างสรรค์จิตสำนึก หรือที่เราเรียกว่า(ผู้ผลิต) ใน ภาษาของกรัมสกี เรียกว่า บัญญาชนจัดตั้ง” (organic intellectual)⁶ อันได้แก่ ผู้ที่เก็บเอาชิ้น ส่วนของรูปต่อแต่ละชั้น (เทียบได้กับปรากฏการณ์อันกระจุกกระจายที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันของประชาชน) มาประติดประต่อกันด้วยโครงสร้างอันหนึ่ง ทำให้ภาพสุดท้ายที่ออกมา มีความหมายขึ้น เราจะยกตัวอย่างง่าย ๆ ดังนี้

ชิ้นส่วนย่อย ๆ (parts)

รูปต่อที่มี โครงสร้าง (whole)

ปัญญาชนจัดตั้งผู้มีหน้าที่ที่จะผลิตรวมตลอดทั้งกระจายจิตสำนึกอันใหม่จะต้องมีความรู้ต่อไปนี้คือ

ก. จะต้องมีความรู้และมีความเชี่ยวชาญ รวมทั้งต้องมีเทคนิคในการที่จะขุดลอกจิตสำนึกเก่า กระเทาะของเก่าให้หมดไป และในบางครั้งจะต้องมีความละเอียดละออที่จะรู้ว่าจะกระเทาะ สนิมอย่างไรไม่ให้เนื้อในส่วนที่ดีพลอยเสียไปด้วย หรือมิให้เกิดการบอบสลาย นอกจากนั้นจะต้อง มีความรู้ในการผลิตของใหม่ และรู้เทคนิคในการทาบของใหม่ลงไปเพื่อให้สามารถติดอยู่ทนนาน ความรู้ในส่วนนี้เกี่ยวข้องกับ (1) ความรู้จักและความเข้าใจในวัตถุดิบเป็นอย่างดี (2) เนื่องจาก จิตสำนึกดำรงอยู่ได้ยาวนานด้วยเงื่อนไข ฉะนั้นจึงต้องมีความรู้เกี่ยวกับการทำลายเงื่อนไขเก่า และสร้างสรรค์เงื่อนไขใหม่เพื่อหล่อเลี้ยงจิตสำนึกอันใหม่

ในทางปฏิบัติ บัญญาชนจัดตั้งจะต้องทำการสำรวจเนื้อหาเดิม ๆ ของจิตสำนึกเก่าว่าคืออะไร สิ่งที่ต้องระวังในการสำรวจก็คือ เราต้องไม่เหมารวมว่า ของเก่านั้นไม่ดีไปทั้งหมด ยกตัวอย่างเช่น ความเชื่อที่ว่ามิเทวดารักษาต้นไม้ ตามริมขอบลำธาร ฉะนั้นจะตัดต้นไม้เหล่านี้ไม่ได้เพราะจะทำให้เทวดาโกรธ ความเชื่อแบบนั้นในเบื้องหลังแล้วก็คือแนวคิดในการอนุรักษ์ต้นน้ำลำธารที่ถูกต้อง ตามหลักวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ ความเชื่อโบราณนั้นบางอย่างเป็นความรู้ที่เกิดมาจากการสรุป บทเรียน เราจึงต้องละเอียดรอบคอบในการจำแนกและต้องไม่มีอคติต่อโบราณ ยิ่งกว่านั้นนอกจาก

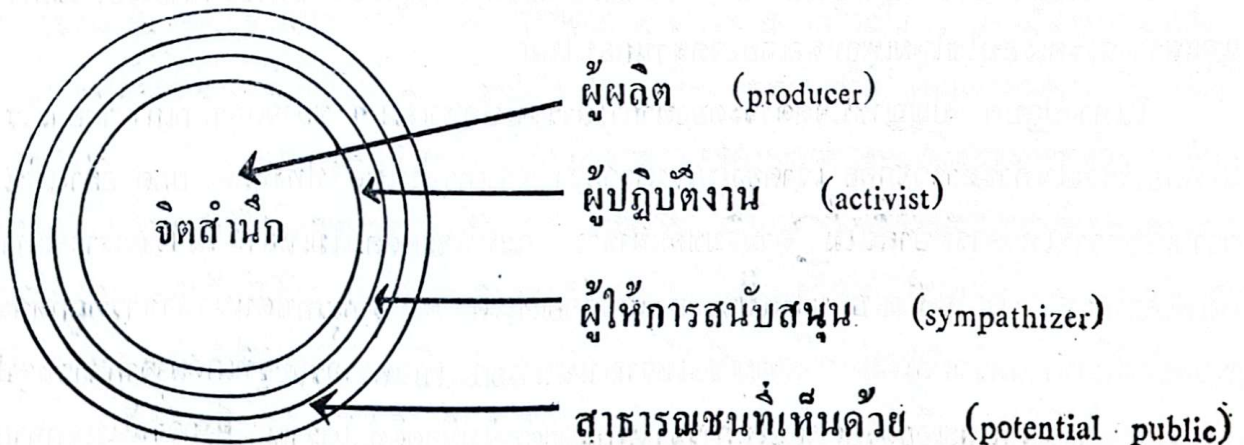
จะสำรวจและวิเคราะห์เนื้อหาของจิตสำนึกเก่าแล้ว เรายังต้องวิเคราะห์เงื่อนไขและกลไกที่ทำให้จิตสำนึกเก่านั้นดำรงอยู่ได้ตามตัวอย่างที่เรากล่าวมาข้างต้น

ข. ในกรณีที่มีการสร้างจิตสำนึกใหม่ เราจะสร้างด้วยวิธีใช้วัตถุดิบจากของเดิม ที่ Rude⁷ เรียกว่า inherent ideology โดยนำมาประสานกับวัตถุดิบใหม่ที่นำมาจากภายนอก ที่เรียกว่า derived ideology ในกรณีเช่นนี้ปัญญาชนจัดตั้งจะต้องรู้สัดส่วนและวิธีประสานวัตถุดิบจากทั้งสองแหล่งให้เหมาะสมเจาะกลมกลืนกัน

ค. ต้องมีความรู้เกี่ยวกับผู้รับ (audience) ในแง่มุมต่าง ๆ เช่น

ค. 1 ต้องรู้จักอารมณ์ ความรู้สึก ลักษณะวิบุรุษที่คนแต่ละกลุ่มมีความนิยมชมชอบ กระทบเห็นว่า คริสต์ศาสนาในอิตาลีนั้นมีหลายภาค (version) โดยที่คนแต่ละกลุ่มนิยมชมชอบแต่ ละภาคแตกต่างกันไป⁸ ในกรณีของไทย ค่านิยมตามหลักพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับความสันโดษคือ "กินพอดี อยู่พอดี" นั้น เมื่อนำไปใช้กับกลุ่มคนรวยที่มีเหลือกิน คนชั้นกลางที่พอมีพอกิน และ คนจนที่ไม่มีพอกินนั้น จะมีความหมายแตกต่างกัน บรรดาอารมณ์และความรู้สึกของคนแต่ละกลุ่ม นี้ ส่วนมากผู้ที่เป็ศิลปินจะมีความรู้ดี และสามารถสร้างศิลปะให้สอดคล้องกับผู้^{รับ}เสนอได้ เช่น เพลง ลูกทุ่งและเพลงลูกกรุง มีลักษณะอารมณ์ความรู้สึกแตกต่างกัน งานพัฒนาจิตสำนึกก็จัดว่าเป็นงาน ศิลปะแบบหนึ่ง

ค. 2 ในการพัฒนาจิตสำนึก ควรจะจำแนกประเภทของผู้รับออกตามรัศมีมีความใกล้ชิดของจิตสำนึกไม่ว่าจะเป็นอันใหม่หรืออันเก่าก็ตาม ในที่นี้จะเสนอตัวอย่างการจำแนกอย่างหยาบ ๆ ได้ดังนี้

ค. 3 ต้องมีความรู้เกี่ยวกับ “จิตวิทยาของมวลชน” เช่น ข้อเท็จจริงที่ว่า เมื่อปัจเจกบุคคลต้องเผชิญกับปัญหาตามลำพังนั้น เขาจะเกิดจิตสำนึกที่ท้อแท้ได้โดยง่าย ยิ่งถ้าปัญหานั้นมีความรุนแรง ยิ่งสมมายาวนาน และตัวเขาประสบความล้มเหลวครั้งแล้วครั้งเล่า ก็จะใช้ความพยายามเข้าแก้ไข แต่หากปัจเจกบุคคลหลาย ๆ คนได้มีโอกาสมารวมกลุ่มกันแลกเปลี่ยนปัญหาที่เกิดขึ้นซึ่งกันและกัน ก็จะเกิดปรากฏการณ์บางอย่างของจิตสำนึกมวลชน คือความรู้สึกว่าตนเองมีพลังและอำนาจเพิ่มขึ้นที่จะเผชิญหน้ากับปัญหา (คล้าย ๆ กับภาษิตไทยที่ว่า “คนเดียวห้วยหาย สองคนเพื่อนตาย) พลังจากการรวมกันเป็นกลุ่มสามารถจะทำหน้าที่เป็นแหล่งให้การสนับสนุนทางจิตใจได้ ทำให้เกิดทั้งความปรารถนา และความรู้สึกว่าตนมีความสามารถเพียงพอที่จะเปลี่ยนแปลงสภาพการณ์ได้ แทนที่จะต้องยอมอดทน ยอมรับ หรือเป็นฝ่ายยอมแต่เปลี่ยนแปลงตัวเองอยู่ร่ำไป

ค. 4 ตัวผู้จะไปพัฒนาจิตสำนึกเองก็ต้องรู้เป้าหมายที่ชัดเจนของการพัฒนา รู้จักลำดับชั้นความสำคัญก่อนหลัง (hierarchy & priority) และรู้ว่าอะไรเป็นเป้าหมาย อะไรเป็นวิถีทาง (ends/means) เช่น การพัฒนาเศรษฐกิจเป็นวิถีทางนำไปสู่เป้าหมายคือการพัฒนาจิตสำนึก

ค. 5 ต้องรู้จักมิติของกาลเวลาหรือรู้กาละ ดังที่ได้เสนอมาย่างต้นเล็กน้อยบ้างว่าระยะเวลาของการแสดงพิธีกรรมนั้นสามารถจัดได้ว่าเป็นระยะที่การพัฒนาหรือผลิตซ้ำ (reproduce) จิตสำนึกดำเนินงานอย่างกวัดข้นเร่งรัด (intensive) ส่วนกิจกรรมที่แสดงอยู่ในชีวิตประจำวันนั้น การผลิตจิตสำนึกซ้ำดำเนินไปอย่างปกติ ธรรมดา ซึ่งข้อสังเกตว่าผู้ที่สนใจศึกษางานพัฒนาจิตสำนึกส่วนใหญ่มักจะทุ่มเทความสนใจแต่ระยะกวัดข้นเร่งรัด และมองข้ามความสำคัญองงานพัฒนาจิตสำนึกในระยะเวลปกติ ซึ่งตัวเขาเองมีความเห็นขัดแย้งกับแนวทางดังกล่าว เพราะเขาเห็นว่าการต่อสู้ทางจิตสำนึกในชีวิตประจำวันนั้นมีความสำคัญที่เท่าเทียมกับการต่อสู้ในระยะกวัดข้นเร่งรัด หรืออาจจะเหนือกว่าด้วยซ้ำไป และอันที่จริงการต่อสู้ในระยะเวลปกตินี้เป็นขั้นตอนของการเตรียมและเป็นการวางพื้นฐานที่สำคัญ หากมีการพัฒนาจิตสำนึกแต่เฉพาะในช่วงเวลากวัดข้นเร่งรัดโดยปราศจากขั้นซ้อมเตรียม คุณภาพของการพัฒนาจิตสำนึกใหม่ย่อมจะไม่มีผลต่อเนืองยาวนาน

II ขันกระจ่าย ตามปกติการพัฒนาจิตสำนึกเป็นเรื่องนามธรรม จับต้องไม่ได้และมองไม่เห็น ดังนั้นจึงต้องแสดงตนเองในกิจกรรมที่เราเรียกว่า “ปฏิบัติการณ์อย่างมีจิตสำนึก” เราจะ

ยกตัวอย่างประกอบให้เห็นความแตกต่างระหว่างปฏิบัติการที่มีจิตสำนึกและไม่มีจิตสำนึก เช่น การที่ชาวบ้านในเขตอำเภอเวียงท่ากาน ได้ร่วมแรงร่วมใจกันพัฒนาบูรณะเขตโบราณสถานที่ยังท่ากาน เนื่องจากตระหนักถึงความสำคัญของมรดกทางประวัติศาสตร์นี้ // กิจกรรมที่ชาวบ้านเวียงท่ากานกระทำนั้น หากพิจารณาแต่ตัวกิจกรรม คือ ขุดดิน ตัดหญ้า ถางทาง ฯลฯ ก็คงจะดูเหมือนโครงการพัฒนาหมู่บ้านที่ทางราชการไปกะเกณฑ์ให้ชาวบ้านมากระทำเพื่อส่งประกวดเป็นหมู่บ้านตัวอย่าง หรือโครงการอื่น ๆ ที่ชาวบ้านไม่ได้เป็นผู้ริเริ่มเอง ความแตกต่างระหว่างสองกิจกรรมนี้จึงไม่ได้อยู่ที่ลักษณะการปฏิบัติการ แต่อยู่ในระดับจิตสำนึก กล่าวคือ ปฏิบัติการอย่างมีจิตสำนึกนั้นเป็นการกระทำที่ผู้ดำเนินกิจกรรมรู้เป้าหมายและรู้วิธีการที่จะบรรลุเป้าหมายนั้นอย่างชัดเจน

คำถามต่อไปนี้จะช่วยในการวิเคราะห์การกระจายของจิตสำนึกใหม่ คือ

- มีการใช้ช่องทาง (channel) อะไรในการกระจาย ใครเป็นคนส่งการกระจาย ใครเป็นผู้รับทอดส่งต่อ (relay)
- ตัวผู้กระจายทำงานมีประสิทธิภาพไหม วิธีการสื่อสารกระจายสอดคล้องกับวัฒนธรรมของประชาชนหรือไม่ (ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบการสื่อสารแบบปากต่อปาก วิธีการสื่อสารโดยตรง วิธีการสื่อสารทางอ้อม)
- การกระจายนั้นผ่านสถาบันอะไร สถาบันนั้นมีสถานภาพอย่างไร เป็นที่ยอมรับหรือเปล่า มีอิทธิพลในรัศมีมากน้อยเพียงใด
- มีอุปสรรคอะไรบ้าง

ทั้งขั้นตอนการผลิตและการกระจายนั้นจะมีบทบาทส่งเสริมซึ่งกันและกัน เพราะจิตสำนึกใหม่ ๆ ที่ได้รับการผลิตมาอย่างดี หากมาพบกับวิธีการกระจายที่ไม่มีประสิทธิภาพก็คงทำงานไปไม่ได้ดี ในทางตรงกันข้าม แม้จะมีวิธีการกระจายที่ดี หากจิตสำนึกใหม่ผ่านกระบวนการผลิตที่ไม่เหมาะสมก็ย่อมไม่เป็นที่น่าเชื่อถือและไม่เป็นที่ยอมรับของประชาชนเช่นกัน

หลักเกณฑ์ทั่ว ๆ ไปเกี่ยวกับการพัฒนาจิตสำนึก

ในตัวคน ๆ หนึ่ง หรือในกลุ่ม ๆ หนึ่ง มักจะประกอบด้วยหลาย ๆ จิตสำนึกแต่อย่างน้อยเราก็อาจจะจัดจิตสำนึกอันหลากหลายนี้ได้เป็นประเภทต่าง ๆ กันได้หลายวิธี เช่น

Goldmann	จิตสำนึกที่เป็นจริง (reality consciousness)	→	จิตสำนึกที่เป็นไปได้ (possible consciousness)
Lukacs	จิตสำนึกทางจิตวิทยา (psychological consciousness)	→	จิตสำนึกชั้นสูง (imputed consciousness)
Rudé	จิตสำนึกจากประสบการณ์ (inherent consciousness)	→	จิตสำนึกที่เป็นระบบจากภายนอก (derived consciousness)
Marx	จิตสำนึกที่ผิดพลาด (false consciousness)	→	จิตสำนึกที่แท้จริง (true consciousness)
Habermas	จิตสำนึกที่ผิดพลาด (false consciousness)	→	จิตสำนึกที่แจ่มชัด (clear consciousness)

แต่ไม่ว่าจะแบ่งประเภทจิตสำนึกออกเป็นชนิดใดก็ตาม จุดรวมของการแบ่งนั้นก็คือในชั่วเวลาหนึ่ง ๆ เราจะต้องค้นหาว่าจิตสำนึกตัวใดที่ทำหน้าที่เป็น**ตัวหลัก** (dominant) เป็นตัวแสดงออก และมีน้ำหนักมากกว่าอีกตัวหนึ่ง นี่ย่อมหมายความว่า ในขณะที่เรามองเห็นจิตสำนึกตัวหนึ่งแสดงออกมาเป็นตัวหลักนั้น เราจะต้องตระหนักว่าภายในนั้นยังมีจิตสำนึกอีกตัวหนึ่งที่เป็นตัวรองแอบแฝงอยู่ข้างใน การตระหนักดังกล่าวให้ข้อเตือนใจเรา 2 ประการ คือ กระบวนการพัฒนาจิตสำนึกก็คือการเปลี่ยนแปลงพลิกกลับจากจิตสำนึกที่เป็นตัวรองให้กลายเป็นตัวหลัก จึงจะต้องเริ่มต้นจากการสำรวจจิตสำนึกตัวรองที่มีอยู่ในกลุ่มประชาชนกลุ่มนั้นเอง (เปลี่ยนจาก reality → possible / psychological → imputed / จาก false → true / จาก false → clear consciousness) หรือในบางกรณีก็เป็นการประสมประสาน (articulate) ระหว่างจิตสำนึกที่ประชาชนมีอยู่ (inherent) กับจิตสำนึกที่เป็นระบบที่นำไปจากภายนอก (derived) จากหลักการดังกล่าวนี้ทำให้กระบวนการพัฒนาจิตสำนึกต้องปฏิเสธสมมุติฐานที่ว่า ในกลุ่มประชาชนนั้นมีแต่จิตสำนึกเก่าที่ผิดพลาด และในตัวตนก็พัฒนามีแต่จิตสำนึกใหม่ที่ถูกต้อง หรือต้องปฏิเสธสมมุติฐานที่ว่า การพัฒนาจิตสำนึกนั้นเหมือนการรินน้ำจากแก้วใบหนึ่งที่มีน้ำบรรจุอยู่เต็มเปี่ยมลงในแก้วอีกใบหนึ่ง เพราะในความเป็นจริงทั้งชาวบ้านและนักพัฒนาต่างก็มีจิตสำนึกทั้งสองประเภทอยู่ร่วมกัน แต่อาจจะมีประเภทที่แตกต่างกันเท่านั้น

ในอีกด้านหนึ่ง หลักการดังกล่าวก็ช่วยให้ข้อเตือนใจเราว่า แม้ในขณะที่เรามองเห็นจิตสำนึกที่ก้าวหน้าได้แสดงออกแล้วนั้น ก็ยังคงมีจิตสำนึกเก่าที่ล้าหลังแอบแฝงเป็นตัวรองอยู่ข้างใน และสามารถที่จะหวนกลับมาเป็นตัวหลักได้อีกหากเงื่อนไขภายนอกเอื้ออำนวย ข้อเท็จจริงนี้นำมาสู่ข้อสรุปที่ว่า ในขณะที่มีจิตสำนึกอยู่หลาย ๆ ตัวในตัวบุคคลหรือกลุ่มบุคคลนั้น จิตสำนึกตัวหนึ่งจะทำหน้าที่เป็นตัวเด่นที่เป็นหลัก เนื่องจากจิตสำนึกตัวนี้มีลักษณะสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงภายนอก กรณีศึกษาจากกบฏชาวจีนได้แสดงให้เห็นว่า เมื่อเกิดความอดอยากเดือดร้อนขึ้นนั้น ถ้าหากพระเจ้าแผ่นดินขณะนั้นอ่อนแอก็จะเกิดกบฏขึ้น แต่ถ้าพระเจ้าแผ่นดินเข้มแข็งหรือดุร้าย ประชาชนก็จะใช้การฆ่าเด็กเล็กลูกหลานของตัวเองแทน หรือตัวอย่างพฤติกรรมทางการเมืองโดยทั่วไปของประชาชนนั้น หากมีบรรยากาศประชาธิปไตย ประชาชนก็จะใช้วิธีเดินขบวนแสดง ความเรียกร้องต้องการ ถ้ามีบรรยากาศเผด็จการ ก็จะสงบเงียบเป็นต้น

หลักเกณฑ์ทั่วไปเกี่ยวกับการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึก

1) หลักเรื่องความต่อเนื่องและการขาดตอนของการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึก (หลักการเปลี่ยนแปลงท่ามกลางการไม่เปลี่ยนแปลง) เราจะพบอยู่เสมอว่า เมื่อมีการพัฒนาหรือเปลี่ยนแปลงจิตสำนึก จะมีบางส่วนที่เปลี่ยนอย่างขาดตอนไปเลย แต่บางส่วนก็ยังคงตกค้างต่อเนื่อง ตัวอย่างเช่น จากการศึกษาจากบรูซชานา เราจะพบว่าชาวนาที่เข้าร่วมขบวนการชาวนาจะมีการปฏิเสศตัวเจ้านายคนเก่า (patron) หรือจะปฏิเสศพระเจ้าแผ่นดินองค์เดิม (ปฏิเสศระดับตัวบุคคล) แต่จะไม่เคยตั้งคำถามหรือปฏิเสศระบบเจ้านาย—ลูกน้อง (patron—client relationship) หรือไม่เคยปฏิเสศระบบการมีพระมหากษัตริย์เลย จิตสำนึกตกค้างดังกล่าวแสดงออกในพฤติกรรมที่ไม่เคยคิดล้มเลิกระบบความสัมพันธ์แบบเจ้านายหรือระบบการปกครองแบบมีพระเจ้าแผ่นดินแต่กลับแสวงหาเจ้านายคนใหม่หรือพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ ซึ่งเท่ากับการดำรงรักษาระบบเจ้านายหรือระบบกษัตริย์ให้ยืนยาวต่อไป ความต่อเนื่องตกค้างของจิตสำนึกเก่านี้อธิบายได้จากหลายสาเหตุ เช่น ลักษณะที่ตกผลึกอย่างหนาแน่นของจิตสำนึกอันเดิม หรือขีดจำกัดของวิธีการผลิตแบบเดิม (เช่น คำอธิบายที่ว่า ชาวนาผลิตด้วยเครื่องมือการผลิตที่ล้าหลังและยังคงผลิตด้วยรูปแบบการผลิตแบบชาวนารายย่อย ก็ต้องอยู่ภายใต้ระบบศักดินา)

2) จากทัศนะของเปาโล แฟร์รี (Paulo Freire)¹⁰ การพัฒนาจิตสำนึกเกิดมาจากกระบวนการ

การทำงานร่วมระหว่างปัจจัยทางอัตวิสัยและภาวะวิสัย ปัจจัยทางภาวะวิสัยหมายถึงสภาพความเป็นจริงที่มีความขัดแย้งกัน (ไม่ว่าจะเป็นทางด้านผลประโยชน์ ด้านการเมือง การตัดสินใจ ด้านอำนาจ หรืออภิสิทธิ์) ส่วนปัจจัยทางอัตวิสัยหมายถึงการพิจารณาไตร่ตรอง (reflection) เกี่ยวกับสภาพความเป็นจริงนั้น การพัฒนาจิตสำนึกจะเกิดขึ้นไม่ได้หากขาดตัวใดตัวหนึ่งในทั้งสองตัวนี้ หากปราศจากสภาพความเป็นจริง (ภาวะวิสัย) และมีแต่การวิพากษ์วิจารณ์ (อัตวิสัย) คำวิพากษ์วิจารณ์นั้นก็คงเป็นเพียงคำโฆษณาชวนเชื่อ คำขวัญที่เลื่อนลอย ในทางตรงกันข้าม ในกรณีที่มีสภาพความเป็นจริงที่ขัดแย้งเกิดขึ้นมา (คนเราสามารถมีชีวิตอยู่ได้ 2 แบบ ท่ามกลางความเป็นจริงอันนั้น แบบแรก คือมีชีวิตอยู่อย่างไม่รู้ ไม่เห็น ไม่คิดอะไร ปล่อยให้ความเป็นจริงเกิดขึ้นแล้วแล้วก็สิ้นสุดลงอย่างเป็นฝ่ายยอมรับ (take it for granted) แบบที่สอง คือ การมองเห็น คิดพิจารณาไตร่ตรองความเป็นจริงที่เกิดขึ้น แบบที่สองนี้เองคือหนทางของการพัฒนาจิตสำนึก

วิธีการปลูกจิตสำนึกให้เกิดการตื่นตัวตื่นใจของเปาโล แพร์ร ก็คือ ให้ผู้ที่อยู่ในสภาพความเป็นจริงนั้น นำเอาข้อเท็จจริงที่ตนประสบอยู่มาทำการวิเคราะห์ กระบวนการในการวิเคราะห์พอจะจัดเป็นขั้นตอนได้ดังนี้คือ

รวบรวมประสบการณ์/ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับชาวบ้าน

จำแนกประสบการณ์ออกเป็นประเภทต่าง ๆ ให้เป็นหมวดหมู่

(ทางเศรษฐกิจ, การเมือง, วัฒนธรรม)

หาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยในประเภทต่าง ๆ

ค้นหาโครงสร้างและเงื่อนไขที่หล่อเลี้ยงปรากฏการณ์นั้น

ค้นหากลไกที่ทั้งผลิตซ้ำและสามารถที่จะทำลายปรากฏการณ์นั้น

ผลลัพธ์ที่จะได้หลังจากที่ประชาชนได้ทำการวิเคราะห์ร่วมกับนักพัฒนาแล้วก็คือ ความรู้ความเข้าใจแบบรู้แจ้งแทงตลอด หมายความว่า จากการรับรู้ในระดับปรากฏการณ์สามารถที่จะมองลงไปเห็นถึงกฎเกณฑ์ โครงสร้าง และกลไกที่ผลิตปรากฏการณ์นั้น (ในพิสัยของการพัฒนา)

กล่าวโดยสรุป ดังที่กล่าวมาแล้วตั้งแต่ต้นว่า การพัฒนาจิตสำนึกของชาวบ้านนั้นเป็นงานสองจังหวะ คือในจังหวะแรกจะเป็นการจัดและทำลายจิตสำนึกเดิมที่

มีระบบการผลิตและผลิตซ้ำ ซึ่งมักจะทำงานได้ดีกว่ากลุ่มที่ต้องการเปลี่ยนแปลงเสียอีก เพราะมีกลไก มีเครื่องมือทั้งการผลิตและถ่ายทอดอย่างพร้อมเพรียงกว่า (ตัวอย่าง เช่น ชาวบ้านจะไปวัดฟังเทศน์เพียงอาทิตย์ละ 1 ครั้ง แต่จะดูโทรทัศน์อยู่ทุกวัน หลักการกินอยู่อย่างสันโดษตามหลักพุทธศาสนาจึงอาจจะต้องหลักทางให้การโฆษณาให้เป็นนักบริโภคนิยมของระบบทุนนิยม) และในจังหวะที่สองก็เป็นการสร้างสรรค์ สร้างเสริม คำประกันจิตสำนึกอันใหม่ ดังนั้นการพัฒนาจิตสำนึกจึงเป็นการแข่งขันกันที่ทางความคิดระหว่างจิตสำนึกอันเก่ากับอันใหม่โดยมิใช่หลักการ “ครั้งเดียวก็พอแล้ว” (once and for all) หากเปรียบเทียบให้เป็นรูปธรรม อาจจะเทียบได้กับตัวอย่างของการเล่นหมากรุกที่ทั้งฝ่ายเราและฝ่ายตรงข้ามต่างก็เดินหมากด้วยทั้งคู่ ต้องมีการถูกกินเบี้ยบางตัวไปบ้าง ต้องมีการอุดช่องโหว่ และต้องรอให้ถึงเวลาที่เหมาะสม จึงจะทำการ “รุกฆาต” ได้ ฉะนั้นการพัฒนาจิตสำนึกจึงเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องยาวนานหากจิตสำนึกอันใหม่ยังไม่ตกผลึก ก็ยังมีโอกาสเสมอที่จะติดเชื้ และจิตสำนึกเก่าก็สามารถที่จะหวนกลับมามีฐานะที่เหนือกว่าอยู่ได้เสมอ

เชิงอรรถ

- 1) ผู้ที่สนใจแนวคิดดังกล่าวของอัลธูแซร์ จะหาอ่านรายละเอียดได้จาก L. Althusser, "Ideology and ideological state apparatus" in *Education : structure and society*, B. R. Cosin (ed.) Penguin, 1972, pp. 231—242 (ผู้เขียนบทความนี้ได้แปลบทความนี้ออกมาเป็นภาษาไทยแล้ว และกำลังจะจัดพิมพ์)
- 2) ผู้ที่ริเริ่มการนำเอาขั้นตอนดังกล่าวมาใช้ในกระบวนการศึกษาจิตสำนึกและอุดมการณ์ ได้แก่ P. Ansart (ศาสตราจารย์มหาวิทยาลัยปารีสที่ 7) รายละเอียดอยู่ในหนังสือ *Les ideologies Politiques*, Paris, P.U.F., 1974.

- 3) H. Lefebvre "Problemes de la sociologie rurale", *Cahiers Internationaux de Sociologie* Tome VI, Paris, 1949, pp. 78—93.
- 4) งานสรุปความคิดของ A. Gramsci ในส่วนที่เกี่ยวกับปัญหาจิตสำนึกและอุดมการ จะดูได้จาก M. Simon, *Comprendre les ideologies*, Paris, Ed. Chronique Sociale de France, 1975.
- 5) L. Goldmann, *Marxisme et sciences humaines*, Paris, Gallimard, 1970 pp. 122—125.
- 6) A. Gramsci, *Selections from the prison notebooks*, London, Hoare & Nowell Smith, Lawrence & Wishart, 1971, pp. 12.
- 7) ดูรายละเอียดแนวคิดดังกล่าวของ G. Rudé ใน *Ideology and popular protest*, Lawrence and Wishart, London, 1980.
- 8) F. Ricci et J. Bramant (realise), *Gramsci dans le texte*, Ed. Sociales, Paris, 1977, pp. 205—218.
- 9) แนวคิดเรื่องการต่อสู้ในชีวิตประจำวันของ Gramsci จะหาอ่านได้จากรายงานของหลายคน เช่น G. Rudé, op. cit., และ H. Alavi, "Peasant classes and primordial loyalties," *Journal of peasant studies*, 1:1 (1973).
- 10.) ดูรายละเอียดเกี่ยวกับแนวคิดดังกล่าวของ Paulo Freire ดูจาก *Pedagogy of the oppressed*, Penguin, 1970.